

Акад. С. О. ЄФРЕМОВ,
Віце-Президент Академії Наук

Б Е З Х ЛІ Б А.

Проблема голоду в українському письменстві.

I.

З давнього давна Україна придбала була собі славу надзвичайно багатої, на природну силу потужної землі. І свої люди, і ще більш сусіди щедро розсипали їй хвалу й не жалували епітетів, щоб означити природні достатки та мало не райське проживання тут людей. „І не всує Поляки, — свідчить напр. Величко, — жалючи утрати України оної тогобочої, раем світа Польського в своїх універсалах єя наречаху і провозглашаху; понеже онай перед воиною Хмельницького бисть аки вторая земля обітovanная, медом і млеком кипящая”. А недавній ще письменник та мало і не сучасник наш, сусіда з півночі, в захваті виписував:

Ты знаешь край, где все обильем дышет,
Где реки льются чище серебра,
Где ветерок степной ковыль колышет,
В вишневых рощах тонут хутора,
Среди садов деревья гнутся долу
И до земли висят их плод тяжелый,
И чист, и тих, и ясен свод небес...

Не мало потрачено взагалі фарб, щоб змалювати красу України, її багатство, землю розкішну та родючу, ясне сонце, небо погідне. І за цими привабливими на око, блискучими фарбами часто пропадало навіть живе життя і, надто здалеку, воно скидалося на якусь суцільну тобі ідилію або солоденьку пастораль, серед якої

Из цветов венок плетет Маруся,
О старине поет слепой Грицько...

І на тій землі розкішній живуть — не тужать люде та тішаться з райського свого проживання.

Та хто-б, згаданих теревенів слухаючи, подумав, що цей „рай світа”, оця „красная і всякими благами изобиловавшая земля”, „край, где все обильем дышет”, оця невичерпана, здавалося-б, скарбниця усіх благ земних — періодично, з досить навіть невеличкими інтервалами, голодує, що голод дуже звичайним буває гостем на цих

ланах розкішних та нивах родючих?! А тимчасом справді так було, так і по сей день тягнеться: вже на наших очах, п'ять років тому, Україна видержала звичайний пароксизм голодної пропасниці.

В мире есть цары: этот царь беспощаден,
Голод — название ему!

Цупко держить цей лютий цар людськість у своїх кощавих обіймах, то підганяючи її по шляху поступу, то штовханнями спихаючи на дно здичавіння, роз'єднання, розтічи, розбрату. Тим цупкіші обійми його, тим дужче вони долягають, що менш між людьми солідарності, що вищими їх тинами переділено та порізано, що менше звязані вони між собою просторами свого перебування. Останні десятиліття західня напр. Європа вже майже не знала, що таке голод, як масове соціальне лихо, тимчасом як схід,— не той навіть глибокий схід азіатський, а європейський схід, величезна просторінь колишньої тюрми народів — по-давньому періодично, через кожний, приблизно, десяток років терпить од неврожаю, гине од голоду, видає незчисленні жертви неситому цареві-голедові. Відомий бундючий вираз Ів. Аксакова, що „на святой Руси никто еще не умирал от голода”, був тільки порожньою фразою, бо дійсність раз-у-раз супротилежні тому давала приклади.

Не новина для нас — голодувати, і скільки сягає колективна пам'ять нашого народу в глибінь віків — стрівається вона там рясно з цим ворогом людським, одбиває ці зустрічі в письменстві, починаючи з прадавніх, мало не доісторичних часів. Не раз наш літописець записує на пам'ять потомним поколінням, що „бысть гладъ по всей области Русьстѣй”, або — „гладъ бысть велій”. Маємо в старому нашому письменстві навіть белетристичні оповідання, що зародилися на голодному ґрунті,— так, напр., у Патерику Печерськім надзвичайно з побутового боку цінне житіє Прохора-Чудотворця, „иже отъ зелія, глаголемаго лебеда, творяше хлѣбъ сладкій, отъ пепла же соль молитвою своею”. Житіє оповідає, що за князювання Святополка Ізяславовича в Київі багато чинилося кривди людям, а через те і половці київську землю плюндрували, та і в середині почалися заколот та чвари, „яко быти тогда гладу многажды и скудости велій въ Российской земли”. І прийшов тоді до Київа у манастир Печерський св. Прохор, і зарікся, до чернечого стану вступаючи, щось інше їсти, опріч лободи, і прозвано його Лебедником. Святий робив собі влітку на цілий рік запас лободи і тільки в церкві брав трохи проскурки. „Видя же Богъ терпѣніе святаго въ толицѣмъ воздержаніи, претвори ему горесть оную хлѣба, творимаго изъ лебеды, въ сладость, и бысть ему вмѣсто печали радость”. Та чудо на тому не стало. „Приспѣ,— оповідає житіє,— въ Российской земли при всегдашихъ бранехъ гладъ великъ, яко того ради смерть належаше людемъ”. І зародив бог, щоб прославити свого чудотворця, лободи того року „паче

иныхъ лѣтъ", і зібрав святий Прохор лободу, молов ї власними руками, пік з неї хліб та й роздавав людям „неимущимъ и изнемогающимъ отъ глада". Бачивши це, люди й собі почали були пекти з лободи хліб, та не могли його їсти „горести ради". Пішли до святого, і він усіх наділив свого печива хлібом — „и всѣмъ яденіе тоє сладко, аки бы съ медомъ смѣшано было, являшеся: яко не тако хотѣти имъ хлѣба изъ пшеници сущаго, якоже сего отъ былія испеченного руками блаженнаго Прохора".

Та не завжди так ідилічно минав у нас голод, даючи тільки привід до божого чуда. Бувало звичайно гірше, а часто і дуже таки гірше. На одній старій книзі („Миръ человѣка съ Богомъ" Інокентія Гізеля) проти заборони їсти „человѣческое тѣло", якийсь пильний читач дописав: „Але в великий голод і людей люде їдять, як било під Кремянцем Берестецького літа (Аппо 1651)". Жахом віє від цієї лаконічної нотатки... І вже сама її випадковість показує, до чого доходило у нас під час голоду, а надто в такі роки, як отої 1651 — рік війни, погрому козаків під Берестечком та, видко, загальної руїни господарства на Україні.

Цих кількох ілюстрацій з старого нашого письменства буде досить, щоб уявити собі, що діялось у нас за голодних років у ста-ровину. Століття по століттю минало, регулярно — з малими інтервалими — несучи з собою лютий голод, виснаження й хороби та смерть на цю розкішну землю, в той „край, где все обильем дышет", якусь страхітну виставляючи антitezу між розкішшю природи та злidenним на лоні тієї природи життям людини. Чому так було — не мое діло тут про це говорити. Скажу тільки, що наше нове письменство, од найперших своїх заступників почавши, цю антitezу виставило на повен зріст і в не підмальованому, а таки в справжньому вигляді показало ту страшну правду, яку висловив був про Україну один з найкращих її працьовників оцими словами: „весело й хороше там на світі божому, та погано жити там людям" (Ів. Нечуй-Левицький). Воно-ж і підкреслило, що серед тієї „погани" надто велику силу посідає отої невблаганий цар, що на ім'я йому — Голод.

Жадного мабуть українського, з визначних, письменника немає, який не стявся-б у боротьбі з цим ворогом людським, свого слівця не докинув до старої й вічно нової тії „проблеми голоду". Коли читаєш українських письменників, то не „край, где все обильем дышет", стає тобі на очі, а швидше якась юдоль плачу, лиха, зліднів, нестатків і того спорадичного голодування, що втіленим немов контрастом стоїть до багатої природи, до родючої землі, до всіх розкошів краю. Ріжниця хіба в тому тільки, як підступає той або сей письменник до цієї всім однаково близької теми. Одні беруть голод, як з'явище індивідуальне: голодує людина, — чимало сторінок знайдено напр. у Грінченка, в Бордуляка, у Франка, в Коцюбинського, у Винниченка, які й Гамсунові не зопсували-б його „Голода", цього

найяскравішого в світовому письменстві образу голодної людини. Інші-ж не обмежуються індивідуальною психологією й беруть голод, як страшне лихо соціальне — голодують маси, — як масову подію, як свого роду пошестя, яка відразу посідає великі простори й цілі юрми людей, що безпорадно борсаються в кощавій руці потужного ворога. Нас цікавить тепер саме оце друге освітлення проблеми і через те до цієї категорії письменників ми й обернемось.

II.

Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на інший світ...

Це був перший герой нового українського письменства. Але й він знов уже добре, що таке голод: не дурно-ж, вибираючись у дорогу до пекла, дістає він компетентну пораду од Сивили, „ясного Феба попаді“:

Візьми на плечі з хлібом клунок;
Нехай пому лихий прасунок,
Як голодом нам помирать.

І от по дорозі ще до пекла, перед порогом його, зустріли навантажені клунками мандрівці наші — Смерть із почтом, „який у її мосці есть“:

Чума, війна, харцизтво, холод,
Короста, трясця, парші, голод...

Голод замикає собою, немов фланговий у вишиваній добре лаві, першу низку соціальних нещасть.

За цими-ж тут стояли в ряд —
Холера, шолуді, бешиха
І всі мирянські, знаєш, лиха,
Що нас без милости морять.

(„Енеїда“, пісня III).

Котляревський кидає саму тільки згадку про голод, але таку згадку, що ясно показує погляд письменника. Для його це — „мирянське лихо“. Вже у Котляревського воно виходить по-за межі індивідуального життя й займає переднє місце серед масових ворогів людськості, що обступили почесною вартою Смерть. У тій картині, що малює „її мость“ із потужною її челяддю, голод поставлено не ізольовано, не одинцем, а в ряду з іншими бичами людськості, як одне з кілець того жахливого ланцюга, що сповиває й звязує людину. Маємо тут не випадкову згадку про голод, а вже справжню „голодну проблему“.

Але вернемось на землю.

І тут, на землі, Котляревський теж не забув згадати про страшного бича людськості, — правда, в з'мякшеному світі спогадів, як про лихо вже минуле. Його обдерти й осмалені троянці на дозвіллі

проміж співів та розмов про Сагайдачного, про Січ, про всякі пригоди військового життя залюбки згадують і про те,

Як під Бендер'ю воювали,
Без галушок як помирали
Колись, як був голодний год.
(Пісня III).

Видко, не дивина то була для них голодувати, і звичну цю традицію тільки легеньким натяком, як річ зовсім буденну, збув перший нової нашої літератури письменник. Далі пішли зате вже його наступники.

„Ніхто не забуде голодного году, що бог послав нам за гріхи наші,— так починає одну з своїх повістей Квітка.— І як забути біду таку, що й діди наші не терпіли, та не дай боже й унукам та й усьому роду і чути про таку лиху годину”. Звичайно, Квітка, як і всюди в своїх творах, і тут шукає моральної науки, і тут повно у його властивого йому дидактизму та божкання. Але знаходимо поруч і реальну картину страшного, в своїх прòявах справді „мирянського лиха”. Вже з весни — „зааранне стало сонечко припікати, неначе о правій середі, а ще тільки середохрестя. Яка була мерзла земля, зараз уся порозставала, та усе-ж то — уранці туманцем, удень сонечком, увечері морозцем — повитягувало з неї усю сирість, усю влагу: от висохла зараз земля, що аж пил ійде”. Зазирає вже у вічі людям посуха, передчуття лихої години реальним робиться фактом. Чим одвернути його? Нема іншого у хлібороба способу, як молебствування та охкання та плач. „Де були колодязі і на ставку — усюди воду посвятили”, далі взялись і „лани окропляти”. „Усі, усі пішли зо-хрести у поле. А в полі-ж що?.. Господи милостивий! Аж сумно... Ріллі, куди ни глянь, усюди чорніють. Озиме ув-осени через засуху не сходило, коли-ж яке й зійшло, так що на ниві можна перелічити, так і те покорявіло і під ногами хрустить. Видно, вже дуже видно було, що коли не помилує господь милосердний, то не буде з нього пуття. А яровини і не питай”. Що далі час ішов, то гірше ставало, пішли суховії і все звялили й посушили. „Минулися і Троїцькі святки — не посила господь милосердний дощу, хоч і молиться народ. Прогнівали царя небесного! Ні на що вже надіятись! Попропадало все і на полі, і по вгородах. Біда людям, біда й скотині! Не буде овсі ні хліба, ні на зиму огородини, не буде і паши скотині!” А нарешті „прийшли і жнива. Не доведи, господи, до такої жатви до кінця віку усякого православного християнина, та й самих турків, хранцузів, німців і таки усякого чоловіка!.. То не жнива були, а горе і біда!.. Ніхто й не думав серпів лагодити. Вийдуть на нивку, мужик тою косою маха-маха, аж геть пройде... а жінка за ним геть-геть підбира, та на-силу той сніп звяже, та такий що й мала дитина додому донесе; ще-ж і перевесла з бур'яну. Так як викосють

нивку, пов'яжуть снопи, поскладають у копи... та й ниву поливають і копи змочують гіркими слізьми; бо було посіяно, приміром кажучи, шість мішечків, а к'ли вимолотиться насіння, то й гаразд, бо снопи такі, що за вітром полетять, сама солома. Багато й такого було, що й косою не зачепиш: рвали люде, вибираючи по стеблині. Так тут вже жди добра!"

На тлі цього невроха та голоду переходить перед нами філантропічна діяльність Тихона Бруса, змальованого у Квітки з звичайним у цього письменника тенденційним моралізуванням. Але поруч Бруса знайдемо там і інші постаті, далеко вже реальніші й правдивіші. Це насамперед „хазяїни" — жмикрути, що надумали були на „мирянському лихові" поживитися, скупивши ввесіль хліб і продаючи його з великою наддачею голодним. Ще краще показано ту метушню бюрократичну, що знялася була, коли дізналось начальство про голод по селах. Моралізатор віддав тут своє місце побутовому письменникові, що мимоволі з посміхом дивиться на те чиновницьке хазяйнування. „Господи милостивий, як то тут пішло! Зараз наїхав справник з панами і попереписували, скільки в кого у сем'ї душ, скільки є у кожного хазяїна хліба, і розщітали, на скільки його стане, та й дали на усяку сем'ю бумагу, щоб як у кого не стане свого хліба, так вольно йому брати з гамазеї по стільки й по стільки на місяць. У кого-ж не було вже нічого, тим приказано зараз давати. Настановили до гамазеїв начальних, та усе з панів та письменників, щоб і що знати, і товк дав" („Добре роби, добре й буде"). Дарма, — довелося-б хіба тими паперами живитися людям, коли-б не Брусова до мирянського лиха горливість та спочуття. І на людяній постаті Бруса й сам письменник ніби спочиває, і в читачів своїх хоче впоїти думку, що єсть таки люде, які не становлять свого щастя на нещасті близнього.

Інакше дививсь Шевченко. Він село знати не з ганків панського будинку, а своїми ногами переміряв мало не уздовж і впоперек Україну й бачив навсправжки, як живуть люде у тому пишному „раю". І у його не раз зірветися було прикре слово про ті ідилії, що творили нетямущі ідеалізатори або просто невидющі люде про народне життя.

За що, не знаю, називають,
Хатину в гаї тихим раєм:
Я в хаті мучився колись,
Мої там слези пролились,
Найперші слези! Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Що-б у тій хаті не жило?... („Як-би ви знали, паничі").

А тимчасом — мов на сміх ту хату раєм називають! Сам Шевченко не раз ясними фарбами живописав українське село, — „Село! і сердце одпочине", — але-ж бачив він і іншу сторону медалі й часто

ясний малюнок був йому потрібний тільки заради контрасту до понурої дійсності.

А ж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люде; повсихали
Сади зелені; погнили
Біленькі хати, повалялись;
Стави бур'яном заросли.
Село неначе погоріло... (І виріс я на чужині*).

Це звичайна, буденна картина села. А що-ж робиться у йому, коли завітає ненажерний цар-голод? Гуляють багати, гуляє панство, справляючи свій бенькет під час чуми —

Гуляє князь, гуляють гости,
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі...
І стогне він, стогне по всій Україні,
Кара господева; тисячами гинуть
Голодні люде. А скірти гинуть,
А пани й полову жидам продають
Та голоду раді, та бога благають,
Щоб ще хоч годочек хлібець не рожав, —
Тоді-б і в Парижі, і в іншому краї
Наш брат хуторянин себе показав!..

* * * * *

Минають літа. Люде гинуть.
Лютує голод в Україні,
Лютує в княжому селі.
(„Княжна“).

Те, що у Квітки ми бачили, як епізод, що розпустився й зник у Брусовій ідилії, те у Шевченка вже на перше виступає місце, і навіть діяльність княжни, що сизою голубкою „село облетіла“ і привітала та нагодувала голодних — не осяйне тьмяну оту картину. Тут як-раз це епізод, що більш хіба вирізняє страшні образи голоду та використовування його серед членів паразитарної класи.

III.

За рік перед тим, як, коняючи на засланні, писав Шевченко жахливі картини голоду на Україні — далекий західній куток нашої землі та сусідня Мазурщина переживали справжні муки реального голоду. 1846-й рік для Галичини був страшним роком, а надто для західної її, мазурської, половини. Народній бунт вихопився був кривавим вихрем з-під селянської стріхи й змів огнєвою мітлою враз панські оселі. Потім прийшов голод. Тодішнє наше письменство не озвалося зовсім на це лихо, закатоване однаково і рукою Меттерніха в Австрії і Бенкendorфа в Росії, але маємо пізніші відгуки.

„По різанині 1846-го року,— пише Франко в оповіданні „Місія”,— настав страшений голод. Літом не зародило, так що вже з початком зими більша часть селян не мала що їсти. Страшно далася в тямку Шимкові (герой оповідання, патер. С. Е.) та зима; досі ще гудуть йому в ухах крики і стогнання його братчиків, що просили у родичів хліба, прокляття і слізи матери, ввижаеться понуре, чорне мов земля лицезбія батька. Потисли морози, брати його почали пухнути з голоду, тіло їх зробилось синє. Батько бігав десь кудись, рідко коли заходив до нещасної хати і час від часу приносив то кусник хліба змішаного на половину з м'якиною, котрим усі ділилися мов манною; то кілька пригорщів зерна, котре то в ступі товкли, то на жорнах на двоє, на троє роздирали і запарене окропом їли. Тямить патер, як раз батько його приніс відкись повну пазуху сирої кукурудзи і припадково якось розсипав її по землі: і жінка й діти кинулись збирати з землі круглі, золотисті зернятка, але притиснені голodom не могли дожидатись, поки ступа розтовчче, а окріп розпарить їх, і збираючи зернятка, поквапно, мов злодій, одно перед одним пхали їх у роти і хрупали, мов не знати який присmak, поки батько, побачивши це, з лютості не почастував їх ременем”.

Та це був тільки початок голодної муки. Голод заспокоїти було нічим, навіть перегнилої квасолі чи картоплі не що-дня можна було вижебрати у таких само голодних жебраків навколо. І сталається невимовно жахлива подія: батько зарізав старшенького хлопця, що саме на той час занедужав, і його тілом опровадила родина різдвяні свята... „Огідна страва відразу немов затроїла останки всякого спокою, всякої надії в серцях батька і матери. Діти пажерливо обгладували кісточки свого нещасного брата, не знаючи, що може за кілька день і на них прийде черга. І справді черга прийшла, м'ясо минулося, і по довгій сперечці та плачах матери батько зарізав другого синка, зовсім ще здорового. По тім страшнім учинку він знов сидів на лаві під вікном, темний мов ніч, а мати поралась коло печі, варячи в горшку м'ясо і голосячи над ним, як над покійником”.

Нема що до цього додавати... Скажу хіба, що ця сцена з „Місії” стягнула була свого часу на автора дуже гострі закиди та нарікання, так що Франко мусів був аж витяги з сучасних документів подавати на доказ, що XIX-го століття в самій середині Європи „поїдання людей, а надто дітей було тоді звичайною річчю”¹⁾. По страшних подіях 1921 р. нас цим не здивуєш...²⁾. Та все-ж чимсь безмежно страхітним віє од цього спокійного оповідання про тогочасне канібалство в самому осередку людської цивілізації. Таку

¹⁾ Франко Ів.—Письмо до редакції „Зоря”, 1887 р., стор. 271.

²⁾ „Все факты каннибальства,— писали дослідники слідом за подіями,— підтверджено актами врачей или лиц медицинского персонала и не подлежат никакому сомнению”... Далі спеціально одзначено „то спокойствие, с каким группы крестьян отвечают, что, если помочь не придет, они будут есть своих детей; также спокойно раз-

над людьми силу забирає той цар невблаганий, що на ім'я йому — Голод.

До голодної проблеми Франко не раз ще обертається в своїх художніх творах. Так, побачимо у його справжніх пічерних людей, яких знайдено одного морозного дня померлих цілою купою. „Що було причиною їх смерті? Голод? Холод? Чи може чад від спертої диму? — запитує автор і зараз докине таку рисочку, з якої й тут одразу знати руку неситого царя-голода. — Тіла їх були сині, скостені, заморожені. Але розриваючи купу, жандарм побачив, що під старим циганом не було невправленої кінської шкіри, на котрій він спав; недогризені кусники тоЯ шкіри найшлися... в руках дітей“ („Цигане“). Зустрінемо у Франка й уривок з поеми, що так і звється „Голод“ — все на тему того-ж проклятої пам'яти 1846-го року.

Кровавий сорок шостий рік
Клонився к осени. Кінчилися
Вівсяні жнива, наблизілися
Дні віддиху. Де-де волік
Ще з поля копи до стодоли
Мужик сумний. Не ласкав був
Сей рік для нього: ще ніколи

Він не затямив і не чув
Про так страшний недорід. Жито
Хибло, пшениця заснітилась,
Картопля вперше зогнила.
Овес иржа присіла. Вбито
Народню радість!

„Придеться загибати!“ „Вимруть села небавом з голоду!“ — такі думки клопочуть голову і

Ні про що більш думок ні мови
По селях, лиш про те, чи дастъ
Бог чудом деяким пропхати

Сю зиму. В душах сум і холод:
Упир мов загляда до хати
Важкая змора: голод! голод!...

І на цьому сумному тлі маює художник кілька майстерних образків страшного розпачу, що доводить людей до божевільних нападів горя. Та й по-за картинах кваліфікованого голоду скільки ще знайдено у Франка образків хронічного голодування без офіційної марки голоду, образків повсякчасного недоїдання, вічного того здирства та експлуатації, що й до голоду доводять. Не дурно-ж народ персоніфікує поет в образі вічного наймита, що оре широкі лани родючі — не собі, і лле свій піт кровавий для добра чужого („Наймит“). Не дурно-ж створив юні цілу галерею хижаків, що на лихові народньому своє будують щастя, витворюючи навіть на цій родючій землі хронічний голод для тих працьовників, що потом своїм ту землю поливають. І не дурно-ж, нарешті, він захопився оригінальною боротьбою проти голоду, якої зразок дає нам перське

делывали они, как тушу животного, и готовили из одной части убитых детей холден, из другой жареное мясо..., и ели без всяких сожалений, как первобытные дикари, опасаясь только наказания* (див. найжахливішу, яку тільки я знаю, книгу — „О голоде. Сборник статей под редакцией проф. К. Н. Георгиевского, д-ра В. М. Когана и проф. А. В. Палладина“. Харків, 1922, стор. 62—63).

письменство, та переклав відомий „Указ проти голоду“. Проблема голоду, його причин та боротьби з ними неодступно стояла перед визначним українським реалістом недавнього часу.

IV.

Так само стояла ця проблема й перед іншими нашими письменниками. Візьмемо хоча-б Панаса Мирного. Власне матеріальні нестатки, голод — були основою всіх творів, що зробили таким популярним на Україні ім'я цього письменника. Голод погнав на вічне мандрування Христю („Повія“), перевівши чесну хорошу дівчину на якесь осудовисько людське. Голод зробив з романтика правди Чіпки („Хіба ревуть воли, як ясла повні?“) якогось очайдушного розбішаку й напасника, що забував про свої ж власні шукання, купаючись у крові так само покривджених людей. „Хіба ревуть воли, як яsla повні?“ — вже в одному цьому лиховісному заголовковічується, як підступає автор до свого завдання — дати картину життя, яким стає воно перед творчим оком художника. Правда, в наведених прикладах була індивідуальна трактовка проблеми, але Мирний на тому не спинився. У його знайдено й картини справжнього голоду, масової нестачі продуктів споживання, за якою йдуть виснаження та хороби, що цілими юрмами заганяють людей у тенета смерти.

„Ні зернини, ні соломини. Істи нічого, топити нічим“ — це прелюдія до тієї широкої картини, що змалював Мирний у повісті „Лихо давнє і сьогочасне“. „Йшлося вже до Різдва. Люті морози скували землю, прикрили її снігом глибоким. Пошесть на людях почала стихати, — чи то холод її задавив, чи всі ті, кому сужено було вмерти — перемерли. Зосталися тільки ті, до кого й смерть боялася приступить; зосталися за-для того, щоб повідати нашадкам — чого те чоловік не переживе та не перенесе!.. Хліба, справжнього хліба, вже давно не стало. Той хліб, що їли люди, був випечений з усякої всячини: там була й половина з остиоками, й земля з кукілем та горошком, і жолудів підкидали за-для смаку. Такий хліб тільки заможніші їли, а біднота й того не знала; надолужали картоплею, буряками, та й те вже було на сході, й те матері видавали видавцем дітям, наказуючи „не все зразу жерти“. То був справжній голод, голодне лихо, що примушувало про все на світі забувати, про себе одного дбати... Одрадяне, як ті вовки, тинялися по вулицях та по вгородах, розривали кучугури снігу, сподіваючись знайти на смітнику який-небудь завалючий огризок; виходили за село в чужих однімати; вигонили голих і голодних дітей милостині прохати; били тих, що нічого не приносили додому“. Знайшлися, звісно, і „філантропи“, що мов метелики на вогонь, завжди летять на всенародне лихо. Панський двір поміг: „хто хоче хліба до нового урожаю позичити або

за одробіток узяти — йди до двору". Було там чимало горілого хліба, що лишився після пожежі в економії.

„Як та галіч, — оповідає Мирний, — налинули Одрадяне у двір, до комір, з мішками та лантухами... Вернулися додому з повнimi мішками за плечима, раді та веселі. Жінки кинулись до мішків борошно обдивлятись.

— Чого-ж це воно чорне? Пополам з землею? — питали жінки.

— Де там земля? То воно трохи з горілим, бач-же й димом припахає... Спасибі й за це! — дякували чоловіки.

Вчинили те борошно, хліба нарobili, спекли... То не хліб білій з борошна, то кізяк чорний з попелу та гарі... А проте смакуючи йшли та дякували*.

А в дворі тимчасом, заїдаючи солодкий чай пухкою з маслом булкою, раділи з комерційної цієї вигадки та потріували мужика та кепкували з його, як з останнього дурня...

Оцей мотив розкошування одиниць на голодуванні мас теж не рідко трапляється в українському письменстві, як звичайний мотив людських стосунків. Український письменник XIX століття не дурно вкладає в уста діячеві XVIII-го знаменну фразу: „в розкошах (живе) один, а тисячі — без хліба“ (Карпенко-Карий — „Сава Чалий“), і коли-б зібрati все, що на цей мотив подало українське письменство, то певне ні одного письменника з видатніших не довелося-б проминути. Але цей мотив ніби одходить формально від самої проблеми голоду, а вона-ж нас тут найбільш цікавить.

Ось іще одна картинка.

„Цей рік великий бог не хотів глянути на степ широкий своїм милостивим оком, — пише Дм. Маркович. — Прогнівали його милосердного, одвернув лицє своє і в той мент мертвим вітром повіяло... Все, що з весни потяглося з землі багатої, все зразу стало умирать. Вітер з схід-сонця віяв, дув немилосердно, лютував як хотів, усяку билину, стеблину звялив, зсушив. Зелений хліб вийшов з землі травицею розкішною, неначе кианом укрів степ; повіяв сердитий вітер — і травиця звернулась у дудочку, зав'яла, головоньки скилила до долу, пожовкла — і вмерла на віки... Курай колючий та живучий, перекотиполе чудовне та леточе — від того вітру повмирали, і на Іллю святого степ почорнів, неначе ярина у осені, сірою землею як попелом вкрився. А чоловік, хлібороб, слізовою гіркою вмився... Дрохви повікали, стрепети зіялися і не верталися, степ захолов, замер*.

Завмерло і село, що стоїть перед тим степу широкого та вільного.

„По селу розбрелась худоба: кістки та шкура однисла на їй, коні зовсім запаршивіли. Нігде коло хат і на гарманах нічогісенько немає: ні соломи, ні сіна, ні полови... А по-за селом стоїть будка, соломою вкрита, і коло неї велика жердинна, а на їй віхоть соломи та пучок різок. Вартові стоять і денно, і нощно, — то в селі чума, а віхоть та різки говорять: не єдь, чоловіче, бо битимуть*.

„Голод у селі, — додає автор. — Страшне слово!.. Члени земські тричі приїздили, привозили гроші; приїхали аж три валки з хлібом, — але той хліб на новий посів, а їсти... їсти — бог дастъ. І бог дав. Люди коней запрягали, сами посадили — потяглися в Херсонщину, де бог хліба дав; одні повіялися аж за Миколаїв, другі поїхали аж у Київщину... На селі тільки жінки з дітьми зосталися та слабі* („У найми“).

Але й жінок незабаром погнало з дому непереможне лихо, і Маркович оповідає, як одводила одна жінка дочку свою в найми й як тая замерзла під люту хугу на стелу.

Проте, коли одні люди тихо й пасивно дожидають кінця, гинуть од голоду, то в інших зростає й дужчає протест, бажання за всяку ціну визволитися з кощавих обіймів голодного животіння. В оповіданні „Ціпов'яз“ малює Коцюбинський дві жіночі постаті, що тільки безпорадно ридають з голоду, чужу пшеницю жнучи. І тут-же поруч уява героя того оповідання, а власне—самого автора „переносить його в пришлі часи,— в тій часи, коли людям стане тісно на своїх ґрунтах, коли зубожілі, голодні, вони враз з усіх грудей скрикнуть: „Смерти нам, або поля!.. Але поля нема, смерть не приходить, і голодні, зворохоблені лави, повні розпуки й зневір'я, ринуть на багатих, на тих, що то мають ґрунта необмежні, що не знали досі голоду й холоду. Ламається всяка правда, розливается море крові людської... І не спинити тоді тої колотнечі, як не спинити зливи, що затоплює землю, клекоче бурчаками, руйнує ґреблі і все, що на дорозі“ („Ціпов'яз“). Це пересторога... Такою самою художньюю пересторогою заможнім та іхнім урядам були знамениті нариси Коцюбинського „Fata morgana“, де ті „пришлі часи“ змальовано вже як дійсність. Ми знаємо, що письменник не перебільшив наслідків хронічного голодування, дав тільки натяк на реальну картину неминучих подій, що йдуть слідом за голодом, як масовим з'явницем.

Я вже згадував, як здебільшого використовують люди чуже нещастя, як на чужому лихові наживаються. Голод, егоїстичні інстинкти розвязуючи, руйнує солідарність, виховує розбрат, доводить до розтічи. Але наше письменство дає приклади й того, як голод самим видовиськом мук людських розтоплює серця, розбуркує свідомість та почуття й доводить до вчинків високої людянності. Петро в Грінченковому оповіданні „Без хліба“ з голоду пішов красти, обікрав громадську гамазею—і позбувсь спокою, втратив віру до себе, вбив злагоду в своїй родині. Кінчилось тим, що нещасний чоловік привселюдно на громаді покаявся за свій учинок. „Громада не розумом, а якось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більше не згадував про його. Сам Петро потроху заспокоївся. І Горпина знов стала його Горпиною—такою, як і перше була... І стали вони знову жити, як жили“. Старе подружжя Хома та Хима в оповіданні Коцюбинського „П'ятизлотник“ почули якось казання в церкві про голодних. „О, про недорід читають!.. Де це? У нас?.. Ні, в якихсь чужих сторонах... І там люди голодують... Господи! скрізь лихо товчеться, а там-таки справжнє лихоліття—голод! Добре, як хто має спроможність запомогти чим, а нам коли-б самим з голоду не загинути... Невеселі повертали Хима та Хома з церкви, бо в долі тих голодних, що про їх читано в церкві, вбачали вони свою власну долю, а уява малювала їм цілі села голодних людей,—без крихти

хліба, як і їм може доведеться лишитись, коли не роздобудуть де хліба". І проте кінчають старі тим, що останній свій скарб, який десятки років переховували од усіх спокус, срібного п'ятизлотника, ті „білі гроші", онуччин посаг — кидають у карнавку на голодних. „Цок!.. Довгу хвилину стояла Хима перед карнавкою, слухаючи, як той згук „білих грошей" лунав у її ухах, але на серці в неї стало і радісно, і весело, мов на великдень".

Ці приклади, як може спалахнути іскра людяності під враженням муки голодних, тільки підкреслюють дужче шкоду від офіційальної філантропії та своєкорисливості, що прокидается під час усякого громадського лиха. Як і Квітчин Тихон Брус — були то маленькі, прості люди; просто, по-людському, вони й дивляться на справу і через те й знаходять у своїх душах струни, що в один бренять тон із стражденними братами й так далеко стоять од своєкорисливих заходів офіційальної філантропії.

V.

Класичною стороною голодування на Україні була Галичина. Там може рідше, ніж по інших місцях бував справжній голод, але голодування, недоідання зробилося просто хронічним з'явіщем, регулярно підкошуючи життя, нівечучи здоров'я цілих поколіннів, бо вертається це лихо мало не кожного року. „Передновинок" або „переднівок" — час перед новим хлібом — страшні це дні в житті галицького мужика, і через те часто весна, весняні чари, краса відродженої природи своєрідні накликають думки у галицьких письменників.

Весно! ти всім шлеш обнови
Любі... ти й мужикові
З ласки своєї змінила зимні мороз-холод...
На голод! —

так „оспівує" весну Василь Шурат („З весняних днів"). Другий мотив, що домінує різко у галицьких письменників — це переселення: люди мусять кидати батьківщину, бо вона родить не на їх, щоб шукати шматка зрошеного потом хліба десь далеко, по незнаних сторонах, на непривітній чужині за морем.

Гей Поділля, лани, плодотворні лани,
Джерело моого смутку і суму!
Йдуть за море по хліб ваші рідні сини,
Я-ж до вас мою скорбну шлю думу. —

обертається до рідних ланів той самий поет, даючи антитезу з „плодотворності" землі та тікання з примусу од неї хлібороба за шматком нужденного хліба.

Обидва ці мотиви знайдемо ще у Франка, що надто в циклі „До Бразилії" дав вимовний образ того лиха, яке жене наших людей

на еміграцію й там на чужині, непристосованих і безпорадних, кидає на поталу дурисвітству, експлуатації, хоробам та злидням.

Коли почучеш, як в тиші нічній,
Залізним шляхом стугонять вагони,
А в них гуде, шумить, пищить, мов рій,
Дитячий плач, жіночі скорбні стони,
Важке зітхання і гіркий проклайн,
Тужливий спів, дівочій дісканті —
То не питай: Сей поїзд — відки він?
Кого везе? Куди? Кому в здогін?
Се емігранти.

Додати ще треба — русини-емігранти, українці з Галичини, що одні тільки дивували й бентежили вміту й причісану Европу своїм за- надто розчуhrаним виглядом невмітого людського горя та злиднів.

Гей розілялося ти руське горе,
Геть по Европі і геть по-за море,

коли голод погнав людей з рідного краю, щоб за морем „мрію ловити дитинну“ („До Бразилії“).

Ціла низка оповіданнів Т. Бордуляка живописує цю галицьку біду, хроніче голодування, тих „халупників“ та „комірників“, що живляться самим „голим борщем“ та жебраним хлібом („Дід Макар“), гірко працюють, терплять то від посухи, то від великої води, що забирає й несе кудись у світ людську працю, тимчасом як хазяїн її безпорадно б'ється в лихварських лапах та дивиться, як діти в'ються в клубок на холодній печі та скимлять з холоду й голоду („Для хорого Федя“, „Бідний жидок Ратиця“ та ін.). Біда тим гірша, що щоденна, повсякчасна. Пробують тікати від неї люди з надіями на щось краще за морем. От вертаються на весну бузьки й застають родинне обійстя пусткою і тільки згодом дізнаються про долю своїх господарів. „Не вмер ваш господарь, та не бачити вам його більше. Гей, було йому, братчики рідненькі, тут дуже тяжко жити: хліба не було ні шматочка, а в коморі ні пучки муки, ні одної крупочки, ні одної пшонини, та й не було чим жити, не було йому чим діточок годувати, а ще до того не було в що одягнутися, нічим хати огріти. Бідував ваш господарь із своєю родиною, голодував, а вкінці побачив сердешний, що йому тісно в ріднім краю, що йому прийдеться тут з голоду вмерти, та й покинув рідне гнізище, всього відрікся-відцурався“ („Бузьки“)... „Не плач, голубко! — потішає дружину другий герой Бордулякових оповіданнів. — Май надію на лучче, чекай, а невдовзі і в наше віконце засвітить сонечко. Послухай, що я тобі скажу. Уже нам дома просвітку либо не видати, але є, кажуть, десь край Бразилія, за високими горами, за широкими морями, а до того краю, до той Бразилії стягаються з усіх сторін бідні люди: бездомні нетяги, безземельні халупники, підупалі господарі — загалом усі, хто лиш чує в руках силу до роботи... А прийдеш туди, до

того краю, так зараз дадуть тобі землі доброї, врожайної, скільки сам захочеш... Бери, будуйся, господарюй на щастя, на здоровля, та ще й податку не возьмуть від тебе. Ось куди ми підемо, небого!.. Я вже давно ношуся з тою гадкою, вже віддавна ражуся з товаришами, та все ж жаль мені тої старенької хатини... Та що там жаль,— жаль не нагодує! От візьму продам ціле хазяйствечко, а як тріснуть льоди, тоді гайдя в дорогу, в світ широкий за луччою долю, „за кращим щастям“ („Ось куди ми підемо, небого!“). „Дитинні мрії“! Але Галичина й справді таки пережила була еміграційну гарячку в 90-х роках. З розпачу люди кидали все, що мали найдорожчого, та й ішли світ-за-очі, до невідомої, півмітичної Бразилії, як у нас на „Зелений Клин“, на нове якесь щастя сподіваючись. Але як у відомій легенді, хатні злидні цупко держались їх, перебирались з ними й за море і там найперше зустрічали зневірених людей, посідали їх до краю й до останнього доводили загину. Голодну долю таких емігрантів на чужині малює і Франко („до Бразилії“), і Бордуляк („Іван Бразилієць“), а з українців долучаються до їх Карпенко-Карий („По-над Дніпром“) та Гр. Григоренко („Пересельці“) й дехто з інших письменників („На нові гнізда“ В. Потапенка, то-що). Доля переселенців усюди одна: поневіряння дорогою, тяжка робота, хороба, злидні, туга за рідним краєм, зубожіння, крах надій і часто поворот додому з торбами. „До того,— малює звичайну переселенців долю Гр. Григоренко,— ще під кінець і юсти нічого було; своє переїли, нового не було, гроші то сюди, то туди перевелися: на дорогу, на коней з возом, що киргизи йому нав'язали... Вже почали викопувати з землі тую картоплю, що на весні трохи посадили“ („Пересельці“). Тікали люди од голоду, а голод за їми ще дошкульніший...

Та буває й ще гірше.

Сталася на селі новина: „Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася“ — так оповідає своїм епічним тоном Василь Стефаник. Чому втопив, за віщо, на що? А бачите, сам Летючий, справивши своє вже діло, ось як про його признається: „Скажу панам, що не було ніякої ради; ані юсти що, ані в хаті затопити, ані випрати, ані голову змити, ані ніц!“ Лишилося одно: поніс чоловік дитину до річки та й утопив, бо там їй „вже ліпше буде“ („Новина“). Як може дійти людина до такої думки, розповідає про те другий герой Стефаникових страшних оповіданнів.

Іван встав від стола, спинився насеред хати, спустив рукави так, як діти на печі, і почав до них балакати.

— Та чому не летите з мої голови? Я вам утворю і вікна і двері, — гай!

Діти зсунулися на піч так, що їх не було вже видно.

— Ади, саранча, лиш хліба та й хліба та й хліба! А відки ж я тобі того хліба наберу?! Та тобі на дванадцятий сніп якийсь раз торгнути, тобі якийсь раз скіллитися, то з поперека вогонь у пазуху сплеться! То тебе кожне стебельце у серце дюгне!

Се було до дітей, а тепер він звернувся до кумів.

— А у вечір лиш ся укажеш до хати такий як віхоть, як мийка усотаний, а воні тобі в один голос і жінка і діти: нема хліба! Та й ти не йдеш, бідний чоловіче, спати, але ти тягиш ціп та й молотиш на-потемки, аби завтра мали з чим іти в жорна. Та так тебе ціп і звалить на сніп, та й так деревіш до ранку у сону, аж ті роса припаде. Та й лише очі пролупиш, то зараз тебе тата роса єсть, бо мало тебе біда єсть, ще вона вночі тебе найде! Промиеш очі та й течешся на лан такий чорний, що сонце перед тобов меркне*

Розказавши всю темну майбутність своїх дітей,

Іван дрожав цілий, чув на собі цілу вагу страшних своїх слів.

— Аби-съте не казали люде, що кранчу над головами своїх дітей, як ворон над стервом, — не кажіть, люде, не кажіть. Я не кранкаю, я правду говорю, мій жаль кракає, серце кранче!

Очі його запалилися і в них з'явилася страшна любов до дітей, він шукав їх очима по хаті.

— Бо виглядає так, що я свої діти геть позбиткував, гірше як темний ворог. А я, видите, не позбиткував, я лише прогорнув з-перед очей сьогодня і завтра і рік і другий, і подивився на мої діти, що вони там діють. А що-м уздрів та й сказав-ем. Я пішов до них у гості та й кров моя застигла на тих господарстві* („Кленові листки“)*.

Не здивуєш і з Летючого, що з любови втопив свою дівчинку, коли заздалегідь захолола у його кров од того, що чекає дитину. На тім світі ти „вже ліпше буде“ — чи-ж може бути страшніший за цей висновок із життя? А тільки вічно-голодне, злidenne без краю життя до такого висновку може допровадити.

VI.

Панство справляє пікнік на лоні природи. Жваві балочки, шелест листя, щебетання пташок, дзенькіт пляшок, виделок, ножів, тарілок. По всьому тілі розлита така хороша ніжна втома по третій чарці густого, міцного лікеру; у грудях дзвенить щось, якесь м'яке тепло, добре чуття; не хочеться ні рухатись, ні говорити, — хочеться тільки щасливо, радісно усміхатись. До уха доноситься порожнє філософування гуляючих людей, вигравання словами, на тему про контрасти, — звичайний аксесуар Винниченкових творів. Аж тут доля послала справжній контраст до цих вигодованих та випещених людей, коли вони поверталися з веселої гулянки.

Звернувшись на шлях, коні починають чогось косо дивитись у бік, до ліска. Глинерія поверта туди голову і бачить кроків на тридцять від шляху якусь масу рудих свиток, жовтих брилів, чорних та червоних хусток, босих ніг, якихсь довгих білих палиць, клунків, грабель. Вони то рухаються, то спокійно лежать на землі у холодку під деревами, тінь од яких довгими, незgrabними пасмами сягає аж до шляху. Біля рову, що поділяє ліс від поля, горить вогонь, а коло його стоять якісь постаті з голими спинами й, простягши руки над вогнем, щось роблять. Глинерія дивиться на ці голі, широкі, смуглі й білі спини й ніяк не може зрозуміти, що роблять ті люди над вогнем без сорочок. Вона озирається до Івана і бачить, що й той, висунувшись з-за неї й приплюшивши очі, теж дивиться і, видко-також не розуміє.

— Хто то? — питає він.
 — Полтавці, заробітчане...
 — А що то вони роблять біля вогню?
 — Не знаю... Я сама дивлюсь...

Глинерія зверта коней на борозну, що тягнеться по-над шляхом, обережно переїзжа й наближається по траві до заробітчан, серед яких шамотіння стає більшим, а голі спини накриваються свитками. Тепер їй вже виразно видно обличчя, тільки які вони всі ніби однакові: темні, худі, похмурі і всі наче одного якогось сірого кольору, — нема ні білявих, ні чорниявих, усі сірі*.

Виявилось, що це валка заробітчан стала на спочинок і люди „ходять коло себе трохи“ або „чепуряться“, як сором'язливо пробують вони спершу пояснити, а по-просту — прудять над вогнем нужу. Виявилось далі, що ці люди вже два тижні блукають од економії до економії, з одного місця на друге й ніде не можуть не то місця нагріти, а навіть на день-другий роботи собі знайти. „Літо, господь його святий зна, випало неврожайне. Хліба висохли, згоріли, скрізь вправляються своїми руками. Що було грошенят з дому — ззіли, а тепер хоч живим до бoga лізь. Думалось, хоч погорюєм літо, та все-таки принесем додому якусь копійку, чи за землю заплатити, чи себе прохарчувати. А тепер от-таке. Хоч сядь та плач, хоч стоячи реви...“ Виявилось нарешті, що люди ці по-просту голодні, люто, по-звірічному голодні, й перед очима елегантних панів та панів одбувається дика, страшна картина якогось „годування звірів“.

Глинерія, глянувши до центру, бачить, як Дунька, бліда, з великими зляканими очима (і через це дуже гарна), хутко, кваплючись, ламає хліб, соває в купу рук, простягнутих до неї, і в купі зараз же підіймається крик і гам, як вона знов соває їм шматки ковбас, якийсь папір, і це знов сchezae там, як у безодні. Ось з валки, міцно тримаючи щось біля грудей, випруталась якась дівчинка і розгорнувши притулене, почина їсти з голосним цмаканням балик чи шинку, і очі її бігають на всі боки од страху, щоб хто не одняв. Балика в мент не стає її вона знову пірнає у валку. Її не пускають, але вона чепляється руками за боки задніх, розгорта їх і всовується в середину, не вважаючи на штовханні, якими наділяють її задні. Семен щось кричить, але чути тільки голос його, а слів не можна розібрати.

— Дядьку, мені!.. Голубчики!.. Ой рідні ж! хоч крихотку!.. Куди?.. Ой бога ради!.. Не пускай!.. Не давайте бому, він уже взяв!.. Дядьку! А мені!.. Дівчино, мені ж, мені!.. Ой, пустіть!.. Змилуйтесь...

Біля самої Глинерії, важко солучи зупиняється... хлопець... і дрижачими руками починає виймати з коробки і пхати в рот сардинки. Руки бому залипі кров'ю — видко, порізав їх об бляшану коробку; на підборідді теж кров, на коробці кров... Глинерії щось до болю, до муки душить серце; дихати важко од жалю, і хочеться скажено, голосно, ридати („Контрасти“).

Це нова до „голодної проблеми“ на Україні риска: тікають люди од голоду на херсонські й інші заробітки — і стрівають там ту-ж таки біду, тільки що на чужині, а через те ще більш неприготовані і безпорадні. Цю тему переважно експлоатує В. Винниченко і, можна сказати, її до дна вичерпано в його талановитих нарисах із життя заробітчан. Особливо любить він спинятись на картинах зну-

щання з голодних того розкішного, випещеного міщенства, що само ніколи мук голоду не знало й на голодних дивилося як на екстравагантну гостру забавку. Згадаймо Винниченкове оповіддання „Голод“, у якому офіцер п'яний розважається тим, що спійманих на крадіжці голодних силує бити одне одного, спокушаючи їх, що випустить ще й грошей дасть. І не знаєш, у кому глибше заграбано той, мовляв, „образ і подоба“ людські — чи в тих нещасних, що б'ють один одного, чи в тих розкішних, що на це з захватом дивляться і цим тішаться...

І ще одну деталь підкреслює українське письменство в „голодній проблемі“ — деталь, дуже помічну, щоб зрозуміти мало не хронічне голодування в краю, „где все обильєм дышет“. Знайдемо її у М. Чернявського, в нарисі, що й наводимо тут цілком.

„Чорний залізний велетень, з мутно-червоним черевом, злегка повертаючи видним над водою хрестатим гвинтом, мов риба хвостом, привалився до пристани. Розчинив свої чорні пельки-тромпи й затих, зомлів, випускаючи ледве помітний димок з величезного закуреного димаря. Він чогось жде. Він жде собі поживи: золотого зерна з широких ланів України.“

Він, ото велетень з просунутими в залізні ніздри ланцюгами, з якими не-зрозумілим написом на чолі, зазнав бурхливих хвиль океану, переплив кілька морів, проліз у дніпрових гирлах і приплів сюди, до тихих плавнів, щоб набити своє зараз порожнє черево „руssким“ хлібом.

Він жде, гордий і самовпевнений: хліб буде, він зараз полетить в його. Повинен політись, бо він привіз з собою кілька пригоршень золота. За те золото він купить хліб.

І справді, вже пливуть до його важкі берлини й баржі, сунеться, немов стара, на половину розірана дзвіниця, високий елеватор і люди забігали по по-мостах, як комашня, щоб догодити „чужоземцеві“, наділити його своїм хлібом.

І хліб посилився у величезний залізний шлунок. Його спіле елеватор, його несуть у мішках, згинаючись під вагою й обливаючись з напруження потом, „носаки“, і ціла юрба жінок і дівчат, мов на пожарі воду, жваво носять його відрами й кидають туди, в ті пельки-тромпи.

І залізний велетень задоволено глитає зерно і поважно диші, відихаючи з себе пил. Той пил повиває і його самого, і всіх людей, що метушаться на йому. Сонце золотить той пил, а з гори дивиться на його тисячами скляніх очей город. Він лежить на горі, мов величезна пираміда виблієніх сонцем людських черепів, і мовчить.

А він міг би сказати багато!...

Тут широкими струмнями ллється в залізне черево „чужоземця“ хліб, а там, далі від города й від річки, на необмежених просторах степів, мрут люде з голоду.

Там, у обдертих хатах, сидять убогі, виснажені працею люде й бліді, тонко-ший, мов неоперені пташенята, діти... сидять без хліба. Його немає, він не вродив. Його забрано за податки, за оренди, за право ходити по землі і вмірати на ній...

Його забрано. І ось він тепер ллється тут широкою рікою в черево тому велетню, в черева сотням таких велетнів.

Город знає це й мовчить, і байдуже дивиться на те, як „чужоземець“ глитає золоте зерно і все глибше й глибше осідає в воду.

Ось він уже нажерся досить. Більше не можна, бо не пролізе в гирлах.. І він закриває свої чорні пельки: буде з його, він поки що найвся.

Завтра він рушить додому, і люде чужого краю будуть істи отої хліб, що так щедро наділено йому за кілька пригоршень золота, і будуть з того хліба ситі,

і будуть сміялися з тих дивовижних людей, що вміють на своїх убогих нивах і широких панських ланах викохувати хліб і не вміють його їсти" („Хліб наш насущний”).

Та Й таки правда, бо не вміють... Як писав колись один з російських поетів

Ні, мужик франзоль не любить:
Суперечучись з панами,
Любити все він годуватись
Житняками-глевтяками,
Та ще висівок і в тій
Любити на щось намішати,—
Через звичай мужичі
Й смак мужичий мусів стати.

(Боровиковський — „Про пшеницю”, пер. Б. Грінченка).

Через отой „смак мужичий” ще „любити” він збувати свою пшеницю своїм та чужим глитаям, а гроші повернати на виплату податків. Нічого не поробиш:

Оttакий той смак мужичий
І мужичий звичай, діти! —

навчає дітей чадолюбивий татко...

VII.

Я, звичайно, не вичерпав до дна всього того матеріалу про „голодну проблему”, що його ясно подає наше письменство. Я позначив лише ті витички, якими переходила колективна думка українського письменства, малюючи справжнє, без окрас, життя в багатому на природні дари краю, що чужинцям раєм здається, а у своїх викликає хіба тужливі згадки про

Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд,—
Смутні картини, смутні - невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.

(Б. Грінченко).

Цій проблемі українське письменство присвячувало справді таки виключну увагу. Почавши від Котляревського, що одним штрихом, але виразно поставив проблему голоду, як „лихо мирянське”, як соціального порядку з’явище — і до останнього часу наші письменники не переставали нагадувати про ненормальності, аномалію того ладу, за якого продуcent хліба насущного сам живе без хліба, свій піт і свою крівавицю віддаючи розкошникам світу сього. Перед нами пройшли причини та наслідки такої аномалії. Посуха чи повінь, мороз чи спека — ці стихійні лиха, що „бог посилає”, дають сигнал до лиха іншого, якого вже Й на бога скинути не можна. Виступають чисто соціальні чинники, які Й доводять до краю зло стихійне. А про-

дуцент, виробник, безпорадний проти стихій, маючи проти них єдину зброю в формі молебствування, ще більш безпорадний стоїть перед соціальною стороною непереможного лиха. Безмежна експлуатація,— в формі чи то простого, грубого забирання наслідків праці, чи витонченої, але лицемірної філантропії— йде слідом за стихійними причинами. Малоземелля та культурна відсталість і ціла низка соціально-політичних обставин довершують справу. Еміграція на-віки, чи тимчасова, на Херсонські, мовляв, заробітки— це тільки інстинктивні корчі, елементарний протест живого організму, і вони не тільки не поправляють лихого стану, а ще навіть погіршують його. І як останній штрих— оте безодне черево чужоземного капіталу, що на повній законній— бо-ж дало жменьку золота, яке потрапляє не до мужицької проте кешені— підставі ковтає „хліб наш насущний“, одриваючи його від рота в голодного мужика, у його жінки, у його дітей. З цим штрихом проблема кінчується з своїми місцевими ознаками і вступає в фазу межинародного значіння. Мужик наш голодує на родючих, проте вбогих нивах своїх, щоб світовий паразитизм розкошував по райських віллах та інших великопанських захистках, дзвонив золотом за столами в Монте-Карло, пишався вродою та вбраними по всяких „водах“ і курортах, усіх світових утіх та розкошів заживаючи.

Що-ж має наш мужик за це для себе?

Українське письменство надто на це звернуло свою увагу. Та й не могло не звернути. Як письменство до останніх часів сільське переважно, воно інтереси селянської людності поставило було своїм камінем наріжним, підвальною свого існування. Це поезія хліборобської праці насамперед. Воно одну мало думу з хліборобом, а яка-ж дума у хлібороба, як не про землю-матір, не про надії та страхи хліборобської праці, як не про обставини хліборобського побуту? Нещастя хлібороба найбільш наших письменників обходило, а чи-ж може бути в хліборобському побуті більше нещастя за те, коли зрадить і одурить земля, коли вона затраченої навіть праці не вертає? Разом з Манжуорою, кожен з українських письменників міг-би проказати цілком, од слова до слова, ту його думу, в якій вилились надії й турботи селянина.

Коли над нивою моєю
Ударить грім та над землею
Стовпні наставіть вихор пилу,
Та зрідка блискавка змарнілу
Осяє землею де-не-де
І дощ силений упаде—
Радію я...

Коли-ж вона, улита потом
Моїм трудовим та клопотом
Безсонним скохана, марніє,
А по-над нею тяжко ние
Злідenna хмара зла мошки
Та скрізь гуляють ховрашки—
Турбуюсь я...
(„Дума“).

Останнє несе за собою, на додачу до хронічного голодування, вже справжній голод, той голод, що доводить до здичавіння, до вчинків

розпачу або очайдушного отупіння, до безпросвітньої блуканини в невилазних нетрях суперечностей сучасного ладу. І все це на розгляд та освітлювання, як художній матеріал, брало наше письменство. Для його була це вже не проблема хліба насущного, або принаймні не самого хліба, а далеко ширша й глибша — проблема людського взагалі існування та нормального розвитку нашого народу на його землі, проблема його европеїзування з того принаймні боку, щоб хронічний голод перестав бути таким звичайним гостем на родючих ланах та нивах України. Українське письменство і цю проблему поставило на повен зріст і дало, скільки снаги та спромоги було, й її розвязання. Доводилося, певна річ, вирішати цю проблему в звязку і в залежності від загального становища народніх мас, політичного, соціального та економічного. Доводилося брати життя народу в його цілому, не ізоляючи, а навпаки навязуючи до купите, що в житті міцно між собою переплутано і звязано органічно. І коли письменство має художнім способом одбивати в собі життя на всю його широчінь, то з цього боку письменство наше свою повинність совісно справляло. Боротьбу з тим темним та лихим царем, якому „голод—названье“, воно провадило систематично й без упину, усіма сторонами висвітлюючи скорботну проблему голоду та наближаючи час, скажу так, рішучої революції проти чорного царя. І скільки голод не від самих стихійних причин залежить, скільки й людської суди приточено сили, яка то сприяє, то заважає необмеженому царюванню цього одвічного ворога людини — то вага письменства в боротьбі з ним набирає величезного значіння. Скинути неситого царя з його престолу — найближче завдання, чергова справа людськості та майбутнього її письменства. А попередніх часів письменство тимчасом своє діло робило, останній бій підготовляючи, визначаючи й прочищаючи поле для боротьби та борців виховуючи.

Ми знаємо тепер, що в цій підготовчій праці чимала пайка зробленої вже роботи припадає й на наше письменство.
